

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Postbus 194, 8000 AD Zwolle

Internet: www.judaica-zwolle.nl E-mail: info@judaica-zwolle.nl

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 26, Nummer 4 / Tammoez 5773 – Juli 2013

OPLAGE 330 EXEMPLAREN - ABONNEMENT € 8,00 - POSTGIROREKENING 259272

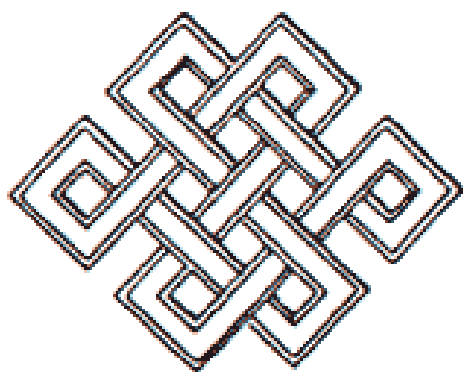
Joodse voorwerpen en symbolen

Van de redactie

In de synagoge van Zwolle hangt in het trappenhuis naar het leslokaal een borduurwerk met Hebreeuwse teksten waarvan veel bezoekers van de cursussen zich waarschijnlijk wel eens hebben afgevraagd wat de herkomst en betekenis ervan zou kunnen zijn. Die vraag is ook opgekomen in de groep van de bijhoudcursus Bijbels-Hebreeuws, en gezamenlijk zijn ze op onderzoek uitgegaan. Het blijkt een onderdeel van een voorhangsel te zijn dat ooit aan de Joodse Gemeente van Dedemsvaart heeft toebehoord.

Na de Tweede Wereldoorlog waren veel Joodse Gemeenten op het platteland en in de kleine steden te klein om te blijven voortbestaan. Vaak zijn zij toegevoegd aan de Joodse Gemeenten in de dichtstbijzijnde grote steden die na de oorlog weer langzaam tot leven kwamen. Dat is ook gebeurd met de Joodse Gemeente van Dedemsvaart, die bij Zwolle werd gevoegd. Een restant van en herinnering aan het Dedemsvaartse joodse leven hangt nu nog in het noordelijke trappenhuis van de Zwolse synagoge. Het eerste artikel in dit bulletin, door Johan Dekker samengesteld uit materiaal dat verzameld werd door hem en zijn medecursisten, verhaalt u de interessante details.

In het tweede artikel bespreekt Wim Neevel een bijzonder symbool dat vooral voorkomt op joodse grafstenen in Oekraïne: een menora met de voet in de vorm van een soort 'oneindige knoop'. Dit symbool komt ook in het Tibetaans boeddhisme voor als gelukssymbool (zie afbeelding). Merk op dat de echte oneindige knoop volkomen gesloten is, maar de joodse 'oneindige knoop' naar diverse kanten open is. Of hier een verband is, is onzeker. Wel komt het vaker voor dat joodse symbolisten symbolen uit hun niet-joodse omgeving overnemen, maar deze aanpassen aan het joodse betekenisstelsel. Openheid is immers een belangrijk kenmerk van de joodse traditie.

'Oneindige knoop' (srivatsa) : Een van de acht gelukssymbolen uit het Tibetaans boeddhisme.

Verder vindt u in dit bulletin diverse berichten over Judaica-activiteiten, de inhoud van de cursussen in het nieuwe seizoen, een koninklijke onderscheiding en bibliotheekaanwinsten. Ook is er de aankondiging van een nieuw soort gebruik van de synagoge, te weten als locatie voor familiefeesten, recepties etc. opgeluisterd met een hapje en een drankje door een van de Zwolse cateraars. Hopelijk zal dit de schaarse inkomsten van de synagoge ten goede komen.

We hopen dat we met deze aflevering weer een interessant nummer voor u hebben samengesteld.

Tot eer en sieraad, een geborduurd kleed uit Dedemsvaart

Door de deelnemers van de cursus Bijbels-Hebreeuws 3

Onderaan de trap naar het leslokaal in de Zwolse synagoge, links naast de ingang van de kleine sjoel, hangt in een lijst een zwart kleed met mooie en duidelijke Hebreeuwse letters. Alle leden van de kille, cursisten en rondleiders zullen het kennen. Herman Arentszen, deelnemer van de bijhoudcursus Bijbels Hebreeuws, vroeg zich hardop af wat er stond en dit was voor zijn medecursisten de aanzet voor een klein onderzoek.

In de map van de rondleiders staat het kleed te boek als een deel van een parochet en daarbij staat een korte vertaling van de duidelijk langere Hebreeuwse tekst. We hebben het kleed en nieuwe bronnen als uitgangspunt genomen om tot een eigen vertaling te komen.

Foto © Evertjan Hannivoort

Synagogaal textiel

Een *parochet* is het gordijn voor de ark in de synagoge: het voorhangsel. In Asjkenazische kringen spreekt men van *parouches* of *oren hakoudesj-kleed*. In synagoges vinden we naast parochot als aankleding (*malboesjiem*): Toramantels, bima- en amoedkleden, *mappot* (Tora-

wikkels) en *choepot* (huwelijksbaldakijns). Het parochet en de Toramantels zijn de meest opvallende textilia in de joodse liturgie: alle ogen zijn daarop gericht tijdens de dienst. Op maandag, donderdag, sjabbat en feestdagen, wanneer uit de Tora wordt voorgelezen, valt een van de aanwezige mannen de eer te beurt om het parochet opzij te schuiven zodat de Torarol uit de ark genomen kan worden. De gemeente staat op en gaat pas weer zitten als het parochet weer voor de ark hangt. Aan het vervaardigen ervan wordt dus veel zorg en aandacht besteed. In Den Haag bestonden borduurateliers voor synagogaal textiel: Gebr. van Oven, M. Goudsmit & Zn., en M. Sealtiel Dzn. Het textiel werd daar besteld om het dan te schenken aan de joodse gemeenschap.

Beschrijving

Van het parochet uit Dedemsvaart is alleen een met gouddraad op zwart fluweel geborduurde tekst bewaard gebleven. In de tekst zijn de letters die getallen vormen gemarkeerd met kleine puntjes, de afkortingen zijn gemarkeerd met plat metalen sterretjes. Mogelijk waren de getallen ook voorzien van sterretjes en zijn de puntjes slechts het garen waarmee ze vastzaten. Het kleed heeft de vorm van een schild. Het is dezelfde vorm die we aantreffen bij het metalen schild (rabbijns Hebreeuws: *tas*) dat van voren op de Toramantel wordt gehangen. Dit is een oud Asjkenazisch gebruik dat verwijst naar het borstschild dat de hogepriesters als teken van hun functie droegen. Een geborduurde rand die de tekst in deze vorm moet hebben afgebiesd, ontbreekt.

Een kroon (*keter*), boven de tekst, is wel meegenomen. Een kroon is net als mantel en *tas* ook een versiering van het *sefer* (Torarol). De kroon als symbool van de Tora is gebaseerd op de Spreuken der Vaders (Avot 4:17). De *Keter Tora* op het kleed uit Dedemsvaart is zeer

eenvoudig, zonder diepte afgebeeld. In de kroon zijn dezelfde sterretjes verwerkt als die boven de letters staan. Eén ster ontbreekt. In plaats van een kroon zien we op andere kleden ook wel de afkorting van *Keter Tora: kaf-tav* (bijvoorbeeld op het tekstschild uit Dwingeloo in de collectie van het Joods-Historisch Museum) of een davidschild (op het parochet uit Ommen in de collectie van de Joodse Gemeente Leiden). Het is gissen waar de rest van het kleed uit Dedemsvaart is gebleven. Als een parochet zijn functie verliest, wordt het overgebracht naar een *geniza* of het wordt begraven, ook die zonder de naam van de Eeuwige. Soms worden tekstdelen en decoraties uit het parochet genomen en bewaard. Ze kunnen later worden hergebruikt en vastgezet op een ander kleed.

Het tekstopschrift in het schild biedt een schat aan informatie. De herkenbaarheid van een Joodse tekst als deze is:

- Naam van schenker.
- Plaats en jaar van schenking.
- Gelegenheid ter ere waarvan iets geschonken is.
- Joods jaartal.

De schenker

Meestal schenken leden uit de eigen gemeente, particulier of in vereniging, een voorhang. Het kleed uit Dedemsvaart is geschonken door een vereniging, een *chevra kadiesja*. Tegenwoordig kennen we een *chevra kadiesja* als begrafenis-genootschap, maar het joodse verenigingsleven is - zoals in elke zuil - ooit veel rijker geweest. Zo kende Zwolle een *chevre kadiesje* met de naam 'Reisjies chogmo': een studievereniging, de naam is te vinden op een kast in de wintersynagoge. Ook bestonden in joods Nederland veel liefdadigheidsverenigingen.

De schenkster van het kleed uit Dedemsvaart is een damesvereniging met weer een andere functie. Ze luisterde naar de naam 'Legowoud oelesiferes'. In de Sefardische variant van het Hebreeuws, zoals die wordt onderricht in de cursussen Bijbels Hebreeuws van de Stichting Judaica Zwolle, is de uitspraak: *lechavod oeletief'eret*. Rabbijn Onderwijzer vertaalt het met 'tot eer en sieraad', de Statenvertaling met 'tot heiligheid en sieraad'. De naam van het genootschap komt in de Hebreeuwse pausa-vorm voor in Sjmot/Exodus 28:2, 28:40 en de *bracha* (zegenspreuk) na *haftara* (profetenlezing). Beide woorden gaan over de uitmonstering van de

hogepriester. De Torarol wordt met dezelfde toewijding 'tot eer en sieraad' getooid.

In oude uitgaven van het *Nieuw Israelietisch Weekblad* staan berichten over gelijknamige damesgenootschappen in heel Nederland, onder meer in het nabije Almelo, Hogeveen en Meppel. Een andere naam die we vaak tegenkomen is 'Bigdei koudesj' (*bigdee kodesj*, de heilige kleren in Sjmot/Exodus 28:2 en verder). In Dedemsvaart werd een vrouwenvereniging met die naam opgericht in 1901. De doelstelling was "het aanschaffen van heilige kleederen ten dienste der synagoge". Het jaar daarop volgde de schenking van een voorhangsel, dekkleed en lopers aan de voorzitter van de gemeente. Het oude parochet moet versleten zijn geweest. In 1918 werd het genootschap heropgericht na een inbraak (waarover straks iets meer). Steeds weer waren het de vrouwen die zorgden voor het textiel, conform de sterke vrouw in Misjlee/Spreuken 31:10-31.

De plaats

De tekst bevat een voor Hebreeuwse begrippen lang woord. Het is een Jiddische schrijfwijze van de plaatsnaam Dedemsvaart. Getranslitereerd staat er: *dedemzfahrt*. In 1836 werd de Joodse gemeente aan de Dedemsvaart officieel erkend. Ze vormde een Bijkerk in het Synagogaal Ressort van Zwolle. Op 16 juni 1858 verschijnt in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant* een verzoek aan "allen die belang stellen in den Godsdienst onverschillig van welke geloofsbelijdenis" om een penning voor de stichting van een kerkgebouw: "De Israëlitische Gemeente aan de Dedemsvaart is tot nu toe verstoken van eene Kerk of Synagoge, en moeten hunne Godsdienst uitoefenen in een gebouwtje, dat niet met den naam van Godshuis kan bestempeld worden".

In 1869 doet het *Nieuw Israelietisch Weekblad* melding van een jarenlange tweedracht met een afgescheiden gemeente. Er wonen in dat jaar 73 joden in Dedemsvaart en Balkbrug. In 1871 werd een gerestaureerde Torarol ingewijd, en pas op 8 september 1886 de synagoge aan de Markt. Op 7 juni 1918 stal een inbreker al het zilver en vernielde de meeste Toramantels en dekkleden: "Het goedbuursel der mantels en kleedjes lag overal neergeslingerd in het gebouw". Op 5 augustus en 2 oktober 1942 verdwenen de joden uit Dedemsvaart. De eerste groep werd via Vught, de tweede werd via Westerbork heimelijk naar de moordkampen weggevoerd. Slechts drie ondergedoken vrouwen overleefden.

De joodse gemeente van Dedemsvaart is in 1947 ontbonden en bij die van Zwolle gevoegd. De leeggeroofde synagoge, die na de oorlog als werkplaats van Van Gend en Loos diende, kwam na verkoop door het NIK als opslagruimte in diverse particuliere handen. In juli 1988 werd ze afgebroken om plaats te maken voor een supermarkt. Het kleed in Zwolle is het enige aanwijsbare object uit de synagoge van Dedemsvaart. J.F. van Agt meldt in het boekje *Nederlandse synagogen*: “Ark bewaard bij antiquair”. Jozeph Michman schrijft in zijn boek *Pinkas*: “Waardevolle voorwerpen werden aan de plaatselijke oudheidkamer geschonken”. Ze zijn nu echter niet te zien in de oudheidkamer van de Historische Vereniging Avereest in Dedemsvaart.

Op www.regiocanon.nl staat over de joodse gemeenschappen in Hardenberg en Avereest: “Het museum in Hardenberg bewaart nog een aantal voorwerpen uit de synagoge en de originele gevelsteen daarvan”. Deze zin lijkt over Dedemsvaart te gaan, maar betreft Hardenberg. De oudheidkamer daar toont onder meer een mooi tekstschild uit Veendam.

De gelegenheid

Parochot worden meestal aangeboden om inwijdingen van synagoges of jubilea te vieren. De kleur van het parochet geeft uitsluitsel over de gelegenheid waarvoor een parochet werd gemaakt. Een blauw, rood of paars parochet voor 'normaal' gebruik (vergelijk Sjemot/Exodus 26:31), een wit parochet voor de Hoge Feestdagen als teken van zuiverheid en boetedoening, een zwart parochet voor Tisja Beav als teken van rouw. De kleur van het tekstschild kan afwijken (zo is er in het Joods-Historisch Museum een zwart schild op het parochet uit Steenwijk).

Soms wordt een parochet geschonken op een joodse feestdag. Die van Ommen werd op de eerste dag van het Loofhuttenfeest geschonken. Het kleed uit Dedemsvaart is gegeven op de eerste dag van Pesach, dat valt op 15 nisan. Het getal 15 kan niet worden uitgedrukt met de letters *joed* en *hee*, want die vormen de naam van de Eeuwige. Daarom wordt vaak *tet* en *wav* geschreven. De tekst op het kleed wijkt ook hier af en geeft allereerst de afkorting van de eerste woorden van Sjemot/Exodus 13:11, waarmee de lezing van de afsluitende drie verzen van *Bo*, de Tora-afdeling voor Pesach, wordt aangeduid. Volgens Ariane Zwiers van het Joods-Historisch Museum, die verwijst naar de *Jewish Calendar*, werd op de eerste dag van Pesach van het

desbetreffende jaar “de sidra gelezen die begint met Exodus 13:17, maar wellicht is het kleine verschil te verklaren uit lokale traditie”. Na de genoemde afkorting volgt de afkorting van תבנה ומחונן במהרה, “Moge het weldra herbouwd en hersteld worden” (vergelijk Bamidbar/Numeri 21:27). Deze wens wordt gebruikt na het noemen van het Heilige Land, Jeruzalem, of een andere stad, en ook wel besloten met “in onze dagen, amen”. De derde afkorting is een bevestiging: “Moge het herbouwd en hersteld worden”.

Jaartal

Het schenkingsjaar is de som van de getalswaarden van de Hebreeuwse letters *tav*, *reesj*, *joed*, *beet*: $400 + 200 + 10 + 2 = 612$. Boven de *joed* lijken twee puntjes boven elkaar te staan. Dit zou een verdubbeling van de getalswaarde van deze letter betekenen. De som wordt dan 622. Achter de getallen staat *lefak*, het letterwoord van *lifrat katan*: “volgens de kleine telling”. Dit is de aanduiding voor een jaartal zonder duizendtallen. Opvallend is dat de drie letters niet gemarkeerd worden door sterretjes. Het geldende duizendtal is 5000. Het jaar was dus Anno Mundi 5612, in de gewone jaartelling 1852.

Transcriptie en vertaling

Tot slot achtereenvolgens de Hebreeuwse tekst, de transcriptie in de Sefardische variant van het Hebreeuws en de vertaling van de tekst:

זנ נשי של חק לכבוד ולתפארת פה
דעדעמזפאהרט ביום כי תוב תו לחדש ניסן יום
א דפסח בשנת תריב לפק

*Zot Nidvat nesje sjel CHevra Kadisja lechavod
oeletiferet po dedemzfahrt bajom Ki Jeviacha
Tibane Vetikonen Bimhera Tibane Vetikonen
lachodesj nisan jom Alef depesach basjanat Tav-
Resj-Jod-Bet lefak*

“Dit is een gift van de vrouwen van het heilig genootschap “Legowoud oelesiferes” alhier Dedemsvaart op de dag Wanneer Hij u gebracht zal hebben (in het land), moge het weldra herbouwd en hersteld worden, van de maand nisan, de eerste dag van Pesach, in het jaar 612 volgens de kleine telling (= 1852)”.

In de Zwolse synagoge hangt nog een uniek stuk: een tekstschild uit de verdwenen kille van Zwartsluis. En natuurlijk de Zwolse parochot. De

deelnemers van de bijhoudcursus Bijbels Hebreeuws zijn nog lang niet uitgestudeerd.

Samenstelling: Johan Dekker

Bronnen

Pinkas (1992), *Leidse parochot* (1996), *Nederlandse synagogen* (1984), *De Joodse*

gemeenschap van Avereest (1992), *Feiten uit het verleden van Avereest* (1983), *Hebrejske zkratky* (2005), *Koosjer Nederlands* (2006), historische kranten Koninklijke Bibliotheek, Joods-Historisch Museum: Ariane Zwiers en website, suppoosten van de historische verenigingen van Avereest en Hardenberg.

Erfgoed in steen, een verstrengelde menora

Door Wim Neevel

Grafzerken zijn ooit opgericht als een eeuwigdurende gedachtenis aan een overledene. Maar op zo'n *matseive* – Jiddisj voor grafzerk – met name in Oost-Europa, staan ook vaak veelzeggende teksten en afbeeldingen, die herinneren aan het voorbije leven in de *sjetets*, de Oost-Europees joodse dorpjes en stadjes. Veel van die oude grafstenen zijn versierd met prachtig beeldsnijwerk. De afbeeldingen zijn niet alleen decoratief maar ook diep geworteld in de Joodse traditie. Zo refereert de 'boekenkast met kroon' aan een geleerde of rabbijn en uiteraard kennen we ook wel de zegenende handen met de gespreide vingers die het graf van een *cohen*, een priester, aanduiden.

Oekraïne, bekend als de bakermat van het chassidisme, was ooit het land waar het Oost-Europese Jodendom eeuwenlang bloeide en in alle plaatsen te vinden was. Op onze eerste reis naar dit land in 2010, ontdekten we op de Joodse begraafplaats in Czernowitz unieke grafkunst die, zoals later bleek, alleen in dit deel van Oost-Europa voorkomt.

Czernowitz is de oude hoofdstad van het voormalige hertogdom Boekovina, een oostelijke regio van het Karpatische bosgebied. In 1775 werd de Boekovina door het voormalige Ottomaanse Rijk overgedragen aan het voormalige Oostenrijks-Hongaarse keizer- en koninkrijk. In 1848 werd de Boekovina een autonoom kroonland van het Habsburgse huis. In 1918 werd het deel van Roemenië en in 1940 kwam het bij de Sovjetrepubliek Oekraïne. Nu is het, onder de naam Tsjernivitsi, een provinciestad in Oekraïne. Hier leefden Polen, Slowaken, Roemenen, Oostenrijkers, Saksen, Oekraïners en vooral veel Joden. Vlak voor Wereld Oorlog II telde de stad 140.000 inwoners, waarvan bijna de helft Joods was. De Joden van Czernowitz spraken Jiddisch of Duits, de universiteit was Duitstalig. Op de torentjes van het universiteitsgebouw zijn nu nog davidsterren te zien. Czernowitz was ook symbool voor de verdraagzaamheid van het oude Oostenrijk-Hongarije.

De Joodse begraafplaats aan de Zelenastraat werd in 1866 in gebruik genomen. Ze is 14,2 hectare groot en bestaat uit 137 rechthoeken, die samen een gesloten complex vormen. Ongeveer 50.000 voormalige Joodse inwoners van Czernowitz liggen hier begraven.

De unieke grafkunst die we hier aantreffen, was het beeldsnijwerk met een *menora*. Op zeer veel matseives staat een 'verstrengelde menora' met een 'oneindige knoop'. Bekend was natuurlijk al wel de steen, op het graf van een vrouw, met handen bij een sjabbatkandelaar. De vrouwen zijn het immers die de sjabbatlichten aansteken. Meestal zijn het twee of vier afzonderlijke kaarsenhouders, of ook wel een zevenarmige kandelaar. Van oudsher is de menora het symbool voor de tempel in Jeruzalem. Maar ook de grafsteen met zo'n menora met een 'oneindige knoop' is meestal gekoppeld aan het graf van een vrouw. De graftekst begint dan bijvoorbeeld met: *אשה חשובה = Iesja Chasjoewa (Hebr.)*, "een flinke vrouw / een belangrijke vrouw".

Monika Krajewska vergelijkt in haar boek *A Tribe of Stones, Jewish Cemeteries in Poland* (Warsaw 1994) het beeld van de verstrengelde menora met het vlechten van het challebrood. Dit beeld duidt dan op twee van de drie opdrachten voor de vrouw: het aansteken van de sjabbatkandelaars, het nemen van de challe of het

Foto 1 – Een matseive met een 'oneindige knoop' op de Joodse begraafplaats van Botosani, een stad in het noordoosten van Roemenië, dichtbij de grens met Oekraïne.

wegnemen van een stukje deeg bij het bakken van brood en de nidda, dat is de scheiding van man en vrouw gedurende de menstruatie periode.

Aan de basis van de menorah / kandelaar ontspruiten vaak takken, die als beeldsymbool verwijzen naar de 'levensboom'. Daarboven verschijnt dan de afbeelding van de 'oneindige knoop' die het continuüm van leven en dood weergeeft. Op foto 1 zien we een matseive met een 'oneindige knoop' op de Joodse begraafplaats van Botosani, een stad in het noordoosten van Roemenië, dichtbij de grens met Oekraïne.

Ook in het prachtige zwart-wit fotoboek *Zeit der Steine* (Warschau 1982) van Monika Krajewska staan een aantal foto's van matseives met daarop zo'n 'verstrengelde menorah' met een 'oneindige knoop'. Die foto's (o.a. foto 2) zijn allemaal gemaakt in Lesko, een stad in het uiterste Zuidoosten van Polen. Het maakt evenals Czernowitz in Oekraïne deel uit van de Karpaten.

Decoratieve elementen werden soms ontleend aan niet-Joodse kunstvormen en werden dan later opnieuw uitgelegd en geïnterpreteerd in overeenstemming met de nieuwe Joodse context. Zo is het ook gegaan met de 'oneindige knoop'. Het dooreengevlochten design symboliseert dan ook

een 'liefdesknoop', een idee ontleend aan de Italiaanse volkscultuur, dat ingegeven werd door een Bijbelcitaat uit Hooglied 1,13: "Mijn Liefste is mij een bundeltje mirre, dat tussen mijn borsten vernacht" (HSV). Zo staat bijvoorbeeld een 'liefdesknoop' afgebeeld op een *ketoeba* – een huwelijkscontract – uit 1748 in Livorno. De aanwezigheid van een vogelpaar dat boven de knoop zit, staat dan symbool voor het liefdespaar en het versterkt de idee van een pastorale atmosfeer, die verwijst naar de hof van Eden. [Deze laatste gegevens en ook de plaat van de genoemde *ketoeba* zijn te vinden in het boek *A Journey through Jewish Worlds* – de catalogus bij de Braginsky Collection, Amsterdam 2009].

In hun interessante boek *Traditional Jewish Papercuts: An Inner World of Art and Symbol* (Hanover 2002) schrijven Joseph and Yehudit Shadur dat de ingewikkelde en kronkelige *menora*-vormen nagenoeg alleen op twee plekken voorkomen: op sommige Joodse grafstenen en in de traditionele Joodse papierknipkunst, beide in Oost-Europa. Het perkamentpapier draagt dan bijvoorbeeld een *mizrach*- of *sjiviti*-inscriptie met daarbij een uitgeknipt 'oneindige knoop'- design.¹

Foto 2 – Matseive in Lesko, een stad in het uiterste Zuidoosten van Polen. Het maakt evenals Czernowitz in Oekraïne deel uit van de Karpaten.

Uiteindelijk heeft het zich ontwikkeld tot het 'oneindige knoop'-motief. De auteurs schrijven dat – voor zover zij kunnen vaststellen – noch de kronkelige vormen, noch het 'oneindige knoop'-motief beschouwd kan worden als een apart visueel symbool in de Joodse iconografie. En toch komen beide nu zo veel voor dat ze eigenlijk niet langer gezien kunnen worden als louter decoratieve motieven. De auteurs veronderstellen dat de metamorfose van de antieke menorah uit de Oudheid en Middeleeuwen tot de menorah met kronkelige en 'oneindige knoop'-vormen, samen viel met de groeiende populariteit van de messiaanse mystiek en kabbala, overal in de Oost-Europese Joodse gemeenschappen vanaf het begin van de achttiende eeuw.

In kabbalistische publikaties wordt in symbolische betekenis de levensboom gekoppeld aan de menorah. De menorah verschijnt daar als een symbool voor “de zeven ogen van de Eeuwige”,

die de wereld regeren, overeenkomstig Zacharia 4:10. Dit wordt dan in verbinding gebracht met אֵין סוֹף = *Éin-Sof* (Hebr.) – “Zonder Einde”, het oneindige, het onkenbare aspect van de Schepper.

Tenslotte wil ik nog wijzen op het 'oneindige knoop'-motief in relatie met een tekst uit het *Adon 'Olam* (“Heer van de wereld”) in het ochtendgebed: *beli reshit beli tachlit* = “zonder begin, zonder einde” (bij Hem is de macht en de heerschappij).

Noot

- 1 Een *mizrach* is een plaat waarmee de oostelijke richting, voor het gebed, wordt aangegeven. *Sjiviti* is het beginwoord van Psalm 16,8: “Ik stel (mij de Eeuwige steeds voor ogen)”; het is de benaming voor een versierd bord, bijvoorbeeld in de synagoge, met daarop deze woorden.

De Zwolse synagoge als locatie voor feesten en ontvangsten

De Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle zal de komende jaren de synagoge beschikbaar stellen aan particulieren en bedrijven om passende feesten, recepties, presentaties, studiedagen etc. in te organiseren, activiteiten die ondersteund kunnen worden door een cateraar. Daarvoor zijn met het bedrijf Stern Partyservice in Zwolle afspraken gemaakt.

Particulieren die bijvoorbeeld een familiefeest te vieren hebben, bruidsparen die hun burgerlijk huwelijk op een mooie locatie willen sluiten of er hun receptie willen houden, jubilarissen voor wie een ontvangst georganiseerd moet worden etc., zij allen kunnen met ingang van het nieuwe seizoen terecht in de synagoge aan de Samuel Hirschstraat, waar hun bijeenkomst stijlvol kan worden opgeluisterd met een hapje en een drankje verzorgd door de mensen van Stern Partyservice in Zwolle. Hetzelfde geldt voor bedrijven die een receptie, een afscheid, een bedrijfspresentatie of een studiedag willen organiseren. Er zijn wel enkele beperkingen. De activiteit kan qua inhoud en sfeer niet strijdig zijn met het karakter van het gebouw. Ook gelden er andere huurtarieven dan

die welke gebruikt worden voor culturele doeleinden. Gebruikers huren de zaal van de synagoge rechtstreeks van de Stichting Voortbestaan tegen de geldende voorwaarden. Daarnaast maken zij zelf rechtstreeks afspraken met de cateraar over het gewenste serviceniveau. De mogelijkheid bestaat een rondleiding in het programma op te nemen.

Wie binnenkort iets te vieren heeft en interesse heeft om van de sfeervolle synagoge gebruik te maken, kan contact opnemen met Stichting Voortbestaan via het e-mailadres info@synagoge-zwolle.nl. Dan wordt er z.s.m. contact met u opgenomen.

JUDAICA-AGENDA – ZOMER 2013

14-7-2013 - Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 4,00 (jeugdigen met korting).

8-9-2013 - Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 4,00 (jeugdigen met korting).

15-9-2013 - Lezing Website Joods Zwolle. Drs. Jaap Hagedoorn over het project van mw. Mirjam Kan: *Website Joods Zwolle – een levende herinnering aan het verleden*. Organisatie: Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle, Tijd: 14.00 tot 16.00 uur (zie verder in dit bulletin).

9-10-2013 - Lezing Archeologie in Israël. Lezing door mevr. D. Zohar. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel-Hirschstraat 8. Tijd: 19.30 uur. Toegang voor niet-leden: € 3,-.

13-10-2013 - Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 4,00 (jeugdigen met korting)

10-11-2013 - 15de Samuel-Hirschlezing : “Religie achter de voordeur?” door rabbijn Lody B. van de Kamp. Organisaties: Stichting Judaica Zwolle & Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8. Tijd: 11.00 tot 12.30 uur. (10.30 uur zaal open). Toegang: €10,- aan de zaal. (€7,50 bij inschrijving vóór 1 oktober via de website www.judaica-zwolle.nl).

NEDERLANDSE KRING VOOR JOODSE GENEALOGIE OP BEZOEK IN ZWOLSE SYNAGOGE

Zondag 15 september: Lezing over “Website Joods Zwolle – een levende herinnering aan het verleden”. Synagoge, Samuel Hirschstraat, Zwolle. Koffie/thee 12:30 uur – Rondleiding 13.00 uur – Lezing 14.00 uur – Borrel 16:00 uur.

Op zondag 15 september spreekt drs. Jaap Hagedoorn in de synagoge van Zwolle over het initiatief van mevrouw Mirjam Kan: *Website Joods Zwolle – een levende herinnering aan het verleden*. De Zwolse synagoge werd in 1899 ingewijd toen de Joodse Gemeente zo’n zeshonderd leden telde. Mirjam Kan verzamelt en publiceert sinds 2009 de verhalen van en over alle Joodse families die met Zwolle verbonden waren of nog zijn. Op haar website joodszwolle.nl wil zij “deze levendige, actieve en geliefde mensen, voor zover mogelijk, in volle kleuren afschilderen, want zo horen ze herdacht te worden”.

De lezing wordt georganiseerd door de Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie (NKvJG) in samenwerking met de afdeling Zwolle van het Genootschap Nederland-Israël. Voor deelnemers die nog niet eerder kennis hebben gemaakt met de Zwolse sjoel start om 13.00 uur een rondleiding. U kunt zich tot 4 september voor de rondleiding aanmelden op email-adres zwolle@nljewgen.org of het postadres van de Kring. Kosten rondleiding €4,- p.p., NKvJG-leden gratis.

Bezoek ter oriëntatie ook eens de websites: www.nljewgen.org en www.joodszwolle.nl

In het nieuwe seizoen heeft Stichting Judaica weer een flink aantal cursussen gepland in de synagoge van Zwolle. Hierna volgt een samenvatting van de cursussen. Voor uitgebreide informatie, datums en cursusgelden kan de website www.judaica-zwolle.nl worden geraadpleegd.

Vrij Leerhuis 1 - Bamidbar (Numeri): de woestijn Sinai als overgang naar het land Israël

Inhoud : Veertig jaar ervaring in de woestijn van Sinai, met zijn crises en prestaties, geeft aan hoe belangrijk een nieuwe wetgeving is. Een nieuwgeboren generatie moet voorbereid worden om het land Kanaän binnen te komen. De slavernij zit nog diep in het bewustzijn van de tweede generatie die uit Egypte is vertrokken. Door vorming en toerusting moet deze mentaliteit er met veel inspanning uitgehaald worden. In Bamidbar (Numeri) zijn we getuigen van de eerste ideologische opstand tegen Mozes (Korach) en de opstand tegen God (de verspieters). In deze periode worstelde Mozes ook met zijn wanhoop om zijn volk toch de constructieve weg te laten vinden.

De woestijn wordt een soort leerhuis waaruit lessen voor de langere termijn gehaald kunnen worden. Onafhankelijk en zelfstandig zijn is niet vanzelfsprekend, maar moet geleerd worden, evenals vertrouwen op God. Ook is er de balans tussen genade en recht doen. Hoe de Joden deze woestijnervaringen meegenomen hebben in hun traditie, leefwijze en geschiedenis, is een van de trajecten van deze cursus.

Aan de hand van geselecteerde teksten uit het vierde boek van de Tora zullen we deze onderwerpen bespreken om een goed inzicht te krijgen in de zich ontwikkelende identiteit van het volk Israël.

Onderwerpen voor de vier leerhuisavonden zijn:

1e avond : jaloezietherapie (bitter water in de Tora-afdeling Naso) Num. 5:11-31

2e avond : de verspieters (in de afdeling Sjelach Lecha) Num. 13:1-15:41

3e avond : Korach rebel/ideologisch opponent (afdeling Korach) Num. 16-17

4e avond : feminisme: de dochters van Selofchad (afdeling Pinchas) Num. 27:1-11 (ook Num. 36)

Docent : Rabbijn Dr. Tzvi Marx.

Tijd : 4 dinsdagavonden van 19.00 – 21.00 uur.

Vrij Leerhuis : Het mensbeeld van de Tora

Inhoud : Over het godsbeeld in de Tora zijn dikke

boeken vol geschreven, maar in de Tora is God vanzelfsprekend en vormt de mens het werkelijke probleem. Vandaar de vraag naar het mensbeeld van de Tora. In deze cursus zullen we proberen antwoorden te vinden op die vraag door de Tora te lezen in het licht van de oude rabbijnse traditie, die qua taal en gedachtegoed het meest met de Tora verwant is. Dan ook komen verrassend moderne gezichtspunten naar voren. Verantwoordelijkheid voor de wereld, de kwaliteit van het leven, levenslang leren, een rechtvaardige samenleving, relatieherstel na conflicten: het zijn begrippen die nog altijd een belangrijke rol spelen in de samenleving van vandaag. De mens, die volgens de Tora de partner van God is in het scheppingsproces, heeft naast zijn eigen menselijke ervaring ook het klankbord van de Tora nodig om zijn weg in deze wereld te kunnen vinden. Ook worden vergelijkingen gemaakt met de mensbeelden van het klassieke christendom, de islam en met moderne mensbeelden van het rationalisme en de romantiek.

Docent : Dr. S.P. (Peter) van 't Riet.

Tijd : 5 woensdagavonden van 19.30 – 21.30 uur.

Korte Cursus: Inleiding in het denken van de Talmoed : Over Hillel en Sjammai

Inhoud : Het denken van de Talmoed verloopt anders dan dat in de westerse filosofie en theologie. De inhoud van uitspraken, verhalen en leefregels is altijd concreet. Daarom lijkt het dat de Talmoed geen abstracties kent. Maar hier bedriegt de schijn. Begrippen en beelden hebben een dubbele betekenis: een concrete en een abstracte, een letterlijke en een diepere. Twee vormen van Talmoedisch denken dienen zich aan: aggadisch (verhalend) denken en halachisch (joods-wettelijk) denken.

Deze cursus is een vervolg op de gelijknamige cursus van vorig seizoen, maar met andere inhoud en kan ook door nieuwe cursisten worden gevolgd. Tijdens drie avonden verkennen we de denkwijzen van de Talmoed aan de hand van de verhalen over (de School van) Hillel en (de School van) Sjammai, twee oudere tijdgenoten

van Jezus van Nazaret. De eerste avond staan inleidende vragen centraal, zoals: hoe komen beide joodse geleerden en hun scholen in de Talmoed voor? Wat was de historische situatie etc.? De tweede avond houden we ons bezig met de aggada, de filosofie van de Talmoed in de vorm van verhalen over Hillel en Sjammai. De derde avond buigen we ons over de wijze waarop de rabbijnen leefregels afleidden uit de Tora en over de halachische meningsverschillen van beide geleerden en hun scholen.

Docent : Dr. S.P. (Peter) van 't Riet.

Tijd : 3 woensdagavonden van 19.30-21.30 uur.

Korte cursus 2 – Joodse cultuur tussen Bijbel en Misjna : de eerste 500 jaar

Inhoud : In deze cursus bespreekt prof. Van der Horst hoe het jodendom in de vijf eeuwen ná Tenach, maar nog vóór de opkomst van het rabbijnse jodendom, drastisch van karakter is veranderd. Het zijn de eeuwen waarin het jodendom van een rond de offercultus in de tempel gecentreerde religie veranderde in een rond de studie van de Tora gecentreerde synagogale religie. Het is de periode waarin juist die bestudering van de Tora zorgt voor veel interne strijd en splitsingen binnen het jodendom (het ontstaan van sterk uiteenlopende bewegingen). Het is ook de periode waarin het Joodse volk zeer intensief in contact en confrontatie met de prestigieuze Griekse cultuur komt, met ingrijpende en verrassende gevolgen. Deze vaak vergeten maar cruciale periode in de Joodse geschiedenis verdient veler aandacht.

Docent : Prof. P.W. (Pieter) van der Horst.

Tijd : 3 dinsdagavonden van 19.30-21.30 uur.

Korte cursus 3 -David Grossman, de macht van woorden

Inhoud : David Grossman (1954) is een van Israël's meest beroemde schrijvers en als pleitbezorger van een 'twee staten oplossing' een van de meest gehoorde stemmen van zijn land. Ook wereldwijd is Grossman beroemd. De roman Zie: liefde (1990, opnieuw uitgegeven in 2008) betekende zijn internationale doorbraak. Zijn werk omvat behalve essays, kinderboeken, liedjes, een toneelstuk en inmiddels acht romans, waaronder Het zigzagkind (1996), Jij bent mijn mes (2000), De stem van Tamar (2002), De uitvinder van geheimen (2003) en Haar lichaam weet het (2004) en Een vrouw op de vlucht voor een bericht (2009). De auteur, die ook jarenlang werkte als radiomaker, ontving eredoctoraten van de univer-

siteiten van Leuven en Florence. Zijn werk is in meer dan twintig talen vertaald en bekroond met talloze prijzen, het meest recent met de prestigieuze Geschwister Scholl-Preis in Duitsland.

David Grossman heeft de afgelopen jaren ook in Nederland enorm aan populariteit gewonnen. En al is hij een schrijver wiens werk al snel de weg naar je hart zal vinden, niet iedereen vindt hem eenvoudig te begrijpen. Sanne Terlouw (die bevriend is met de schrijver) zal u aan de hand van passages uit zijn boeken, interviews, filmpjes en liedjes in drie avonden beter bekend maken met zijn werk en zijn persoon. Zij zal proberen aan te tonen waarom Grossmans literatuur een grote kracht heeft en u met andere ogen naar zijn werk laten kijken.

Docent : Sanne Terlouw, schrijfster.

Tijd : 3 dinsdagavonden van 19.30-21.30 uur.

Korte cursus 4 – Introductie Bijbels-Hebreeuws

Inhoud: Wie de Nieuwe Bijbelvertaling naast de NBG-vertaling uit 1951 of de Willibrordvertaling uit 1975 legt, ziet allerlei verschillen. Soms betreffen die de vorm: er wordt meer of minder hetzelfde gezegd, maar soms zijn er ook inhoudelijke afwijkingen: er wordt echt iets anders gezegd. Voor wie wil weten hoe dat kan, is de eerste avond van deze korte cursus, die een eerste kennismaking met het Bijbels Hebreeuws wil zijn, een goede mogelijkheid.

Maar kennis van het Hebreeuws biedt meer. Bijbelteksten verwijzen namelijk naar elkaar, doordat ze overeenkomen in het gebruik van bepaalde woorden. Vertalingen laten zulke verbanden niet altijd zien. De tweede avond zal aan de orde komen waarom het zo belangrijk is om bij het vertalen grote aandacht te schenken aan zulke overeenkomsten in woordgebruik.

Docent : Dr. E. (Evert) van den Berg.

Tijd : 2 dinsdagavonden van 19.30-21.30 uur.

Cursus Bijbels-Hebreeuws 2 – Gevorderden-cursus

Inhoud : Vervolg op de beginnerscursus. Indien gewenst kunnen nieuwe deelnemers met de docent overleggen of deze cursus aansluit bij het reeds verworven kennisniveau.

Docent : Dr. E. (Evert) van den Berg.

Tijd : 15 maandagavonden van 19.30-21.30 uur.

Cursus Bijbels-Hebreeuws 3 – Bijhoudcursus

Inhoud : Per avond wordt een (deel van een) hoofdstuk uit Tenach besproken. De deelnemers

bereiden dat thuis voor door het grammaticaal te analyseren en het te vertalen. Op de cursusavond wordt in de eerste plaats aandacht besteed aan grammaticale eigenaardigheden. Daarnaast komen eigenschappen aan bod zoals bijzonder woordgebruik, woordherhalingen, etc., die inzicht

geven in de betekenis van de tekst.

Voorbereiden voor de eerste cursusavond: het laatste stuk van 2 Koningen 19:21-34, namelijk vss. 26-34.

Docent : Dr. E. (Evert) van den Berg

Tijd : 10 maandagavonden van 19.30-21.30 uur.

LINTJESREGEN

Vrijdag 26 april jl. was voor de Stichting Judaica Zwolle een memorabele dag: samen met nog acht andere Zwollenaren ontving die ochtend Peter van 't Riet een lintje uit handen van burgemeester Henk Jan Meijer. De gedecoreerde ridder werd geprezen voor zijn intensieve inzet – al dertig jaar – “voor de verspreiding van de joodse cultuur, religie, taal en geschiedenis.” Tijdens en na de ceremonie waren bestuursleden aanwezig om samen met Peter te delen in de feestvreugde. In

een reactie op dit gebeuren schreef Peter: “*Het is heel mooi te merken dat mijn bijdrage aan het sjoelgebeuren zo op prijs wordt gesteld.*” Gelukkig vat hij het ook op als een aanmoediging “om het werk voor en in de synagoge onverminderd voort te zetten.” Waarvan akte!

Er zijn dit jaar in Nederland in totaal 3016 lintjes uitgedeeld.

BIBLIOTHECARIA

In het leslokaal van de Stichting Judaica bevindt zich een kleine bibliotheek met boeken en andere materialen over het Jodendom en aanverwante onderwerpen. De collectie omvat onder andere verscheidene titels die gebruikt kunnen worden als aanvullend materiaal voor de cursussen van de Stichting Judaica. Regelmatig worden nieuwe titels toegevoegd, verkregen door schenkingen of aankoop.

Nieuwe aanwinsten

- Ben Goerion, David, De Joden en hun land. Plaatscode Az-Isra 945.6 BEN.
- Fuks, Marion, The Polish jewry : history and culture. Plaatscode 922.4 FUKS.
- Jagt, Marek van der, Otto Weiniger of bestaat de jood. Plaatscode 158.3 JAGT.
- Riet, Peter van 't, De joodse oorsprong van de Christelijke eredienst, Foliantreeks 4. Plaatscode 238.2 RIET.
- Riet, Peter van 't, De levensloop van Paulus. Plaatscode 238.3 RIET.
- Soetendorp, J., Symbolen der joodse religie. Plaatscode 213 SOET.

En verder nog een selectie uit titels, die al eerder zijn opgenomen in de bibliotheek:

- Pierre Bayle, Over Spinoza. Plaatscode 100 BAYLE.
- R. Boon, De Joodse wortels van de christelijke eredienst. Plaatscode 238.2 BOON.
- C. Labuschagne, Deuteronomium : belichting van een Bijbelboek. Plaatscode 226.1 LABU.
- Damasio, Het gelijk van Spinoza. Plaatscode 100 DAMA.
- R. Scruton, Spinoza. Plaatscode 100 SCRUT.

Jeannette Hansma
Bibliothecalesse Stichting Judaica Zwolle
jhansma@gmail.com

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. Een jaargang loopt van oktober t/m juli. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- J.J. Dekker (secretaris)
- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- Mw. J.J. Hansma (bibliothecaris)
- Mw. J. van Harten-Wondergem (administrateur)
- D. Klasen (cursuscoördinator)
- W.H. Neevel (voorzitter)
- Mw. S. Prins (penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. J.J. Hansma.

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd.

De Stichting werkt bij gelegenheid samen met: de Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, en andere regionale en landelijke organisaties met een soortgelijke doelstelling.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op girorekening 259272 t.n.v. Stichting Judaica Zwolle te Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 1 oktober 2013. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van september te zijn ingeleverd via info@judaica-zwolle.nl.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Verspreiding: Geesinus en Astrid Kruithof. Abonnementen en jaargangen lopen per cursusjaar (september t/m juli). Opzeggingen zijn alleen mogelijk m.i.v. een nieuwe jaargang.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwkah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michel Canter, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Astrid Rodrigues Pereira, Caroline Rouwendal-Estoppey.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Johan Dekker (secretaris), Arie Driesprong, Henrike de Graaf, Riwkah Hamburger, Jeannette Hansma, Mieke van Harten-Wondergem, Dick Klasen, Wim Neevel (voorzitter), Wil Wolters.

BEHEER E-MAIL

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Via dit e-mailadres kan men toezending van het cursusprogramma of andere informatie vragen.

RONDLEIDINGEN IN SYNAGOGES

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle met bezoek aan de tentoonstelling voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via info@judaica-zwolle.nl. Entree: € 4,00 voor volwassenen (kortingen voor jeugdigen).

INGEBONDEN JAARGANGEN BULLETIN

Nu zijn ook de jaargangen 21 t/m 25 ingebonden. Ze bevinden zich in de bibliotheek in het leslokaal van de synagoge.

CURSUSFOLDER

Voor het seizoen 2013-2014 is een cursusfolder verschenen. Aanvragen bij via 038-4651347 of info@judaica-zwolle.nl. Ook staat de informatie op de website www.judaica-zwolle.nl.